

CSODÁLKOZNAK? MIÉRT? MIÉRT?

Mi a hágó? Egyszerűen hágó: ennyi. Valami leányféle ül ott egész nap, mások meg átmentek rajta; éppen ez a hágó. Ezzel hágó: ők együtt a hágó. Egyébként csak valami, talán vízrajzi pontokat elválasztó domborzati tényező. De hágó, mert valami leányféle ült ott egész nap, csak úgy, mások meg átmentek rajta. Bodor Ádám magyarázza ezt nekünk.* Mit magyaráz? Elmondja, hogy *Milyen is egy hágó*; ilyesmikről beszél: milyen ez meg az. Milyen az a kosárfonóműhely, amelyben a volt sittes munkát talál, milyen az az ember, aki a kelet felé fohászkodók szőnyegét megfordítja, milyen volt Adorjánék nemlétező fia, amikor váratlanul és hívatlanul meglátogatta városát.

Az író a dolgok és emberek milyenségét mondja, anélkül, hogy erről beszélne. Éppen ezért itt figyelhetjük meg legjobban az irodalmi nyelv egyik sejtett paradoxonát: ha egy nyelvi szituációban a mondatok a szituáció kifejezői, illetve a mondat maga a szituáció funkciója, akkor a szavak egyféle típusát képes csupán ellentmondásmentesen felhasználni. Így a szó többé nem valamiféle külső tárgyra való rámutatás eszköze, hanem a nyelvi szituáció kifejezője, és értelme is csak annyiban van, amennyiben kifejezi azt. Az író csak a nyelvi szituációt választja meg, fantáziájának azon túl nincs dolga. A klasszikus prózában, amelyben az írónak állandóan új helyzeteket kellett teremtenie, hogy a hősök ismét és újra kipróbálják saját jellemüket, és a spontán cselekvés ártatlanságából eljussanak az öntudatos én önálló, tehát helyzet-teremtő állapotába, a szó sohasem mondott valamit önmagáért, hanem kifejezte a helyzetet, leírta azokat az érzéki alakzatokat, amelyek között a jellem mint külső és cselekvő én megnyilvánulhatott, a szó törvénye háttérben maradt, és az író világlátásának szolgálójaként a rámutatás eszköze volt. Most Bodor Ádámnál is látjuk, a szó a nyelvi szituáció logikájából származó szükségszerűség.

* Bodor Ádám: *Plusz-mínusz egy nap*. Kriterion, Bukarest, 1974.

A felfedezés persze nem Bodor érdeme, noha ő az első nálunk, aki a nyelvi szituáció megválasztásában olyan értékekből indult ki, amelyek nem az értékek ilyen vagy olyan hierarchiáját tételezik, hanem a dolgok milyenségéből következnek. Nincs szó semmilyen komplikációról: alapvető értékek ezek, mint amilyen az élet, a szolidaritás, a magány, az egyéniség, a hágót hágóvá tevő magány és egyéniség. A nyelvi szituáció megválasztásából nem születhet cselekvésmitológia, nem születhet történelem sem, csupán a nyelvet a dolgoktól megkülönböztető réteg él már, az utolsó mítosz a hallgatás előtt.

A szavak egymás mellett élnek, mert nem választja el őket a más leírás kényszere: minden olyan egyszerű, hogy döbbenően fedezzük fel a szavak határtalan és megoldhatatlan rejtelseit. Pedig nem történik semmi: a szavak történnek. „A hosszú, szabálytalan alakú zongoralerakat homályában egy este megjelent egy férfi, rúdra erősített hálót tartott a kezében, egy zongorának támasztotta, aztán bemutatkozott Bordának, a raktárnoknak. – »Wolf«, mondta, és közben ülőhely után nézett. Szőke volt, kutyásan megnyúlt a feje, barna kezeslábast viselt. Olyan volt, mint mondjuk egy szőke farkaskutya.” Aztán Wolf ottmarad éjszakára: nyilván csak úgy ottmarad. Reggel azután elmegy. „Tessék eljönni – mondta Borda –, ha már úgy van, hogy el kell jönni.” – „Szeretném, ha Borda emlékeznék rám”, mondta Wolf, amikor a kijáráshoz értek, és többet nem is nézett vissza. – „Nem felejttem el Wolf urat”, mondta Borda, „hisz tényleg egy ágyban aludtunk, mint valami ikrek.” (*Wolf*)

Bodor csak annyit engedhet meg hőseinek, amennyit a leg-egyszerűbb szavak megengednek számukra. Az egyenlő értelmű szavak. Egyik sem hordoz több információt, mint a másik, egyik szó sem jelent többet, mint a másik: a szavak ősformái között tévelygünk: már csak a legfontosabb dolgokat tudjuk megnevezni, minden más, akár a Paradicsom, végleg elveszett, elapadt, kiszáradt a tehetetlen önisméltés reménytelenségében. Maradnak a legfontosabb dolgok, és ezért vannak még egyáltalán szavak. A sok állítás, az azonosság végtelenül ismételt közege helyett a nem, a megkülönböztetés jele marad. Az alapvető dolgok megkülönböztetéséé. A leánynak már lábszáráig ér a víz, hívják, de nem megy, „Tanyai lány vagyok. Nem megyek”... „Né, a feje még künn van.

Az még egészen jól látszik.” „De az ott még az.” – „Micsoda?” – „Az.” – „Az nem az.” – „Nem is annál az oszlopnál állt.” – „Hát melyiknél?” – „A másik oszlopnál állt.” – „Melyik oszlopot mondja maga?” – „Én aztat ott. A másik kettő között.” – „Én meg aztat.” – „Én meg aztat.” – „Én meg aztat.” (Tanyai lány)

Milyen hát az ember? Amilyen ő, meg a világa, amilyenek együtt. Vagyis a lényeg sokasága és a tárgyi világ határtalansága következtében kimondhatatlan individualitás. Csak érezhető: önmaga számára átélhető individualitás. Az író nem tesz kísérletet, hogy elmondja az embert, a nyelv általánosságát használja inkább. A közvetítőt, amely eleve kifejezi ezt a kettősséget. De ha általános fogalmaikat mondana, akkor ez a közvetítő elnyelné az egyénét és tárgyak individualitását, tehát csak fogalmakon kívüli szavakat mondhat: igent és nemet, igent vagy nemet.

Bodor Ádám a végső emberi dadogás erkölcsi értékeinek krónikása. Az egyént közvetlenül kifejező állítás és tagadás persze csak az egyént kifejező környezetben lehetséges: ahol az ember elveszti kommunikációs lehetőségeit, ott az író sem beszélhet. Abban a nyelvi szituációban vagyunk, amelyben nincs jelentősége az információknak, a fogalmaknak, csupán az igenre és a nemre korlátozott gesztusnak. A gesztushordozó helyzet általában nem végletes: inkább különleges. Ez a különlegesség korántsem az író különcködő ízléséből, hanem az alaphelyzetekre korlátozódó nyelvi szituációkból születik. „Tud kosarat fenni? – kérdezte a göndör hajú / – Nem tudok – mondta Bernát. – / – Tud fenni? / – Nem tudok. / – Valami egyebet, mit tud? / – Nem tudok semmit – mondta Bernát. – Nem értek az ilyesmihez. / Szóval csak idejött, mert szeretne dolgozni. / – Igen – mondta Bernát.” (Egy hely, ahol kosarat fonnak) A novella végén megkérdezi valaki Bernátot: „– Mondja, s ha mégis sittes volna, megmondaná?” A válasz: „– Nem tudom... Ez nehéz kérdés.”

Novellái többnyire az értékek választásának pillanatát ábrázolják, és ezért a kialakult értékhierarchiával semmilyen kapcsolatban sincsenek. Ez a furcsa közömbösség irritál egyeseket, akik az értékválasztás eredményét, a morális cselekvést keresik az irodalomban. A moralitás születését az egyén mozgáskörében megfigyelni: erre vállalkozott Bodor Ádám.

Azzal, hogy a születés előre nem látható spontán pillanatát írja le, vagy azzal, hogy a különleges erkölcsi cselekvések ábrázolásával az olvasóban ébreszti fel a moralitást.

Mindkét esetben csak a leírt szöveg és az olvasó kölcsönviszonyában születik meg a novella. Bodor szövege annyira megközelíti a szavak nélküli elemi kommunikációs szintet, hogy az olvasó már kialakult információs és értékrendszere nélkül nem létezhetne. Szövegeinek hatása az olvasóban feltámadó primer erkölcsi indulat és a szégyen: tudnunk kellett volna, és tudnunk kell mindazt, amit az író indulat nélkül közöl velünk. Ebben, a kellésben a hagyományos tárgyi ábrázolás hatásával ellentétes irányban alakul ki az olvasói értékválasztás: abban a társadalom szentesített eszményei, illetve az ilyen eszmények üressége ébreszti a morális állásfoglalást, emebben az olvasó rádöbben arra, hogy erkölcsi lény, tehát ítélkeznie kell.

Mi az, hogy ítélkezni? Bodor nem naiv realista, aki az erkölcsi ítélet társadalomalakító szerepében hinne, még csak az sem derül ki írásaiból, mintha az egyének jobbításának, a moralizmusnak tulajdonítana valamilyen világmegváltó szerepet. Viszont tudja, hogy teljes ember csak az erkölcsi ember lehet, s miután a társadalom a benne élő egyedek summája is, teljes társadalom csak az lehet, amely a benne élő egyének erkölcsi személyiségét tömegmérétekből termeli éppen az erkölcsi közösség erejénél fogva. Ha a közösség csak illúzió, akkor a társadalom osztály-politikai-intézményi rendszere az erkölcsi tudathasadást termeli tömegmérétekből, az olyan egyedet, aki nem képes erkölcsi ítéletet mondani, mert fennmaradásának előfeltétele az erkölcselenség, a morálon-kívüliség.

És mégis meg kell őrizni az erkölcsi integritást, hiszen mi más lehetne a másokkal együtt élő egyén immanens célja? S ha ennek ára van? Bodor tudja, hogy ennek ára van: a hatékony cselekvésről való lemondás, az igen-ben és a nem-ben való lemondás a társadalmi szféra immoralitást termelő viszonyatairól; kívülmaradást még akkor is, ha ez az élet perifériáira való kiszorulást jelent.

Bodor alakjaiban nem látjuk a centralitásra való törekvést, de sokkal inkább az erkölcsi személyiségben kialakuló ellenállást és az ellenállás következményeinek tudatos vállalását. Mégis, és éppen ezért ezek a periférikus emberek és helyze-

tek központi jelentőségűek. Mert becsületes emberek, morális lények. Ahogy a *Sírfelirat helyett* című rendkívül rövid írásban olvashatjuk: „Vasile Ureche egyszerű ember volt, egyszerűen élt, és egyszerű a sírja a borsai temetőben. A környező hantok alatt pihenők kegyeletteljes rokonai nem panaszkodhatnak, hogy letapossák a törpe árvácskát, ami itt vadon megterem, vagy fölrúgják a konzerves dobozokban viruló oroszlánszájat meg nefelejcsét, mert Vasile Ureche híre alig-alig jutott túl faluja határán, s így sírjához sem rendeznek csoportos kirándulásokat.”

Erkölcsei tiltásainak rendszere legalább annyira pontos, mint a teljes moralitás melletti állásfoglalás: az igen és a nem nyelvi szituációjában ez is benne foglaltatik. Nem lehet erkölcsös az a cselekvés, amely sérti más emberek erkölcsi integritását. Mert van ilyen cselekvés, Bodor a nyelvi szituáció kialakításában többnyire az igen és a nem kimondására alkalmas teret teremt, és mindenféle általánosító lazaságot kizár, vagyis az általánosítást olvasóira bízva, azokra, akik már kialakult életpreferenciák „magasságából” olvassák, és akiket a szövegnek ez a módja arra készítet, hogy az individualításban rejlő belső érték felé fordulva olyasmit tiszteljenek, amit a mindennapi élet hamis és irracionális általánossága, a mindennapi fogalmak tartalmatlansága már régen kimosott erkölcsi magatartásukból. Az egyén erkölcsi integritását sértő cselekvés megsemmisíti az igen és a nem kimondásának lehetőségét, ezzel a beszéd lehetőségét is. Ahol nincs beszéd, ahol nincs hallgatás, ott csak csend van: pusztulás. Az *Utasemberekben* látjuk: a pusztítás létezik, emberek megsemmisítése létezik. Van csend. Az igen és a nem kimondása, az erkölcsi magatartás nyelvi alapja a szabadság feltétele: a szabadság feltételeinek megszüntetése maga a pusztulás.

Senki nem mondta ki pontosabban ezt az igazságot: a nyelv, az erkölcs és a szabadság nem konvenciók rendszere, hanem a cselekvésben közvetlenül kifejeződő állítás és tagadásé, és ezért az igen-ben és a nem-ben mindhárom egybeesik, egy és ugyanaz. Az emberek azért emberek, mert megkülönböztetik magukat az elfogadó és elutasító cselekvésben az összes többi lénytől, az igen-ben és a nem-ben azoktól a lényektől, akik a választás lehetősége nélkül alávetettjei környezetüknek. Önmaga kiválasztását az ember a körülmények

elutasításával végezte el: a környezet provokációjára a tagadó cselekvésben válaszolt. Bodor nyelvi szituációkat ír a papírra, provokál, tehát tagadó cselekvésben kell elutasítanunk az erkölcsi integritást sértő embereket és helyzeteket. Amint láttuk, a tagadó cselekvés, szabadságunk feltétele a nem kimondása: Bodor tanító bácsi erre hívja fel a kedves olvasó figyelmét.

Persze szó sincs iskolai gyakorlatról: valamiféle iskola előtti oktatás ez, beszédtanítás. Erkölcsi beszédre való tanítás, miközben a tanító is csodálkozik: milyen egyszerű ez az egész, milyen furcsa, hogy az emberek beszéd tudás nélkül jönnek a világra. A csodálkozás láttán a tanuló kérdezgetni kezd: miért nem tud beszélni? A tanító nem tud válaszolni, csak csodálkozni. Mert a tanító is csak monomániás kérdező: tudsz-e beszélni, tudsz-e beszélni, tudsz-e beszélni... S ha nem tudsz? El kell dönteni, miért nem tanítottak meg erre, meg kell tudni, hogy vannak-e egyáltalán határok a csend és a némaság között. De ez a tudás már kívül esik a nyelvi szituáció körén, és a szociológiára tartozik. Amit Bodor elmondott, azt már elmondta, mit is tehetne hozzá? Némaságot? Vagy újabb kérdéseket? Azt, hogy milyen a hágó? Bizonyára megkérdezhetné, milyen is egy hágó. Ő is ott ül valahol egy kövön, s egész nap ott ül: ezzel hágó a hágó, éppen ezzel.

1974